



33. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
34. Лукичев П., Скорик А. Социально-психологический феномен казачества // Свободная мысль. – 1995. – № 8.
35. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 7. – К., 1995.
36. Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5.
37. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАУК). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8.
38. Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Зб. док. і мат. – К., 1993.
39. ЦДІАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1.
40. Леп'яко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. – Вип. 1. – К., 1993.
41. Акты Московского государства. – Т. 1. – СПб., 1890.
42. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.
43. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5.
44. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
45. Максимович М.О. „Киевъ явился градомъ великимъ...”: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994.
46. Volumina legum. – Т. 3. – Petersburg, 1859.
47. Смолій В.А., Степанков В.С. Традиції національного державотворення в другій половині XVI – XVIII ст. // Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). – К., 2001.
48. Щербак В.О. Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. наук. ст. – К., 1998.
49. Антонович В.Б. Исследования о казачестве по актам с 1500 по 1648 год. – К., 1863.
50. Костомаров Н. Правда полякам о Руси // Основа. – 1861. – № 10.
51. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
52. Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. / Под ред. В. Антоновича. – К., 1896.
53. Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат.: В 3 т. – Т. 1. – М., 1953.
54. Падалка Л. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества // Киевская Старина. – 1894. – Т. XLV. – № 6.
55. Кулиш П. История воссоединения Руси: В 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874.
56. История Украинской ССР: В 10 т. / Под ред. Ю. Кондуфора. – Т. 2. – К., 1982.
57. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.
58. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1 / За ред. В. Дядиченка. – К., 1967.
59. Крикун М.Г. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. // Архіви України. – 1985. – № 5.
60. Zrodla dziejowe. – T.XXI / Wyd. A. Jablonowski. – Warszawa, 1894.
61. Похилевич Д.Л. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве // Учёные записки Ярославского государственного педагогического института. – 1945. – Вып. 7.
62. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. / Упор. М. Петровський, В. Путілов. – К., 1941.
63. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Слово і час. – 1994. – № 6.

В.А. Кочерга, М.Г. Шамрай

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ

Історична наука з позицій сучасної методології прагне розкривати різнобічну діяльність гетьмана Івана Мазепи, щоб зняти з його імені принизливі ярлики і ганебні епітети, якими рясніла література царської та радянської доби. Разом із тим, не зайве нагадати, що й досі окремі історики, котрі пишуть посібники з історії України, часто спотворюють історичну правду, аналізуючи соціальну політику І. Мазепи. У цьому легко переконатися, якщо розкрити посібники з історії України О. Бойка [1, 155-156], П. Михальчука [2, 89], О. Субтельного [3, 205] та деяких інших. Названі автори показують гетьмана І. Мазепу як жорсткого експлуататора селянства і козаків, який узаконював кріпосницькі домагання старшини, підтримував колонізаторську політику царизму щодо України, змагаючись у багатстві з найбільшими феодалами Європи. Такі інсинуації на адресу великого патріота України, гуманного політика та мужнього захисника Вітчизни, яким насправді був гетьман І. Мазепа, свідчать, що стара класова ідеологія все ще тяжіє над окремими істориками, не переборена в їхній свідомості, живе як зашкарублий стереотип.

Спіраючись на архівні документи, універсали і листи гетьмана І. Мазепи, наукові праці автори пропонованої статті прагнуть показати гуманну соціальну політику І. Мазепи, яку він послідовно втілював у життя впродовж тривалого правління, наскільки дозволяла тогочасна доба, про що слід пам'ятати, коли розкриваємо діяльність конкретної історичної постаті.

У соціальній політиці гетьмана значну увагу привернуто козацтву, яке було не тільки могутньою військовою силою, але й соціальною базою Гетьманщини. Становище козацтва, навіть тієї його частини, яка безперечно відносилась до козацьких реєстрів („компутів”) в кінці XVII – на початку XVIII ст., було досить важке. Формально козацькі „права” і „вольності” зберігалися й завжди визнавалися українським і московським урядами, але фактично за гетьманування І. Мазепи йшов процес зuboжіння козацької маси та визиску її старшиною, монастирями і багатим купецтвом. Козацтво перебувало в залежності від своєї старшини, яка мала необмежену можливість під виглядом „звиклої послуги” визискувати козаків, виснажуючи їхні господарства і нерідко перетворюючи їх на своїх „підданих”.

Зокрема послідовно і з „великим успіхом” цей процес спостерігався у монастирських володіннях. Управителі крок за кроком облупували козаків



різними фінансовими зобов'язаннями, примушуючи або відбувати підданські повинності, або ж забиратися геть. Іноді монастирі перетворювали козаків на своїх „бояр” (слуг).

Політика ж гетьманського уряду щодо козацтва за часів гетьманування І. Мазепи була цілком ясна і послідовна. Козацтво являло собою в той час дуже вагому силу і як заможна сільська верхівка, і як головний військовий резерв держави. В його руках була і чимала площа землеволодіння, і важливі господарські угіддя, млини, гуральні, інші промислові та торговельні заклади, а головне – права і вольності здобуті „шаблею козацькою” за Б. Хмельницького. І хоч після смерті останнього козацтво багато прав, вольностей і земель вже втратило, але економічна сила його, насамперед заможної частини, ще далеко не була зломлена.

Неабияке значення при цьому мало й те, що козацтво являло собою основну військову силу країни, головний озброєний резерв її не лише за воєнного, але й за мирного часу. В умовах тяжкої і тривалої війни з Туреччиною і Кримом (1687–1689 рр.) козацьке військо відіграло особливо велику роль. Козацтво добре пам'ятало часи Хмельниччини і не раз нагадувало про свої права і вольності, зокрема під час повстань на Гетьманщині. Ще одна обставина, яка зміцнювала позиції козацтва, крім славного Запорожжя, – правобережні козаки, які під проводом С. Палія повстали проти польського панування на Правобережжі (1688–1704 рр.).

Всі ці обставини визначали політику І. Мазепи щодо козацтва: оборона традиційних прав козаків супроти старшини; відокремлення козацтва від поспільства; сприяння його заможнішим шарам оформитися як козаки „виборні”, а іноді просунутися в ряди вищої старшини.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговують такі акти гетьманського уряду, як універсали гетьмана полковнику київському – К. Мокієвському і ніжинському – С. Забілі від 20 листопада 1691 р. Вони однакові за змістом, а отже, слід вважати, що наказ поширювався на всю Гетьманщину і ставив завдання захисту прав козацтва [4, 43-44]. 1691 р. був дуже неспокійний у бурхливих подіях кінця XVII ст. Навала сарани 1690 р. і пов'язані з нею дорожнеча і голод на Гетьманщині зумовили ряд заворушень і серед поспільства, і серед козацтва. Уряд суворо приборкував такі заворушення, а І. Мазепа карав усіх причетних до самосудів і розбоїв [5, 140-141].

Перші кроки на шляху юридичного оформлення диференціації рядового козацтва були зроблені вже на початку XVIII ст. 2 березня 1701 р. гетьман доручив глухівському сотникові О. Туранському поділити козаків чотирьох засеймських сотень на виборне (те, що має служити зброєю) і переборне (яке мало допомагати першому) товариство [6, 1-5]. Хоч це розпорядження формально було обмежене лише чотирма сотнями Гетьманщини, немає сумніву, що воно застосовувалося значно ширше і взагалі намічало поділ козаків на „виборних” і „підпомічників”, який остаточно був здійснений у 1730-х рр. Отже, гетьман захищав традиційні права козаків відокремивши їх від поспільства.

До трудової верстви Гетьманщини слід віднести також рядових міщан, які жили за рахунок власної праці. Одні займалися землеробством на землях, що

належали місту, інші — кустарним промислом. Окрім того, значну частину населення становило купецтво.

Купецтво за гетьманування І. Самойловича являло собою міцну соціальну групу, яка мала значний вплив на торгівлю і міське ремесло, а вже за гетьманування його наступника І. Мазепи воно цілком керувало життям міста. Чимало представників купецької верхівки цікавилися землею та різними промислами (особливо лісовими). Поставивши десь млин, купець осаджував при ньому хутір, а через декілька років ставав чималим землевласником, а подеколи навіть ріднився з козацькою старшиною і дітей своїх вже вів по старшинській лінії. Поєднання тогочасного міського патриціату зі старшиною зустрічаємо зокрема в Ніжині, Полтаві, Переяславі. За високим купецтвом тягнулося і середнє.

Проте на шляху господарського піднесення лівобережного українського міста XVII – XVIII ст. і зміцнення міщанської верстви лежала потужна економічна конкуренція з боку козацької старшини та монастирів, різного роду утиски й зловживання місцевої адміністрації, а в деяких містах – привілейоване становище чужоземного купецтва (грецького – в Ніжині, російського – в Києві). Так, ніженські грецькі купці спеціалізувалися на торгівлі з країнами Близького Сходу, а також провадили через Україну транзитний торг між Московщиною та Західною Європою.

Скарги всіх міст Гетьманщини на різні утиски і кривди мали насамперед на увазі світських і духовних осіб. З цього погляду типовими були скарги київського міщанства на утиски з боку полкової та сотенної старшини і монастирів. Особливо дошкуляли козацькі (старшинські) монастирські шинки. Києво-Флорівський монастир з чималою вигодою для себе і великими збитками для магістрату шинкував горілкою. Старшина та монастирі заводили, на шкоду міщанству, свої броварні та воскобійні, брали чималу „мостовщину”. Чималої шкоди завдавали козацькі постої, відмовлення козацьких та монастирських дворів відбувати загальноміські повинності. Київський магістрат скаржився на те, що полковники і старшина визискують ремісників, з відома магістрату було забрано „музицький” цех. Торговельні інтереси київського міщанства особливо порушувалися московською залогою, греками, які звичайно становили конкуренцію, не виконували жодних міських повинностей.

Український уряд з відома та за підписом І. Мазепи у відповідь на численні скарги міст видає низку універсалів, що стверджували старі міські права і привілеї, але здебільшого не в силі були захистити місто від зловживання старшини та монастирів, не кажучи вже про московських „ратних людей”. Зрештою, іноді самі міщани вважали за краще підлягати старшині або монастирям ніж магістратові. Більше значення могли б мати видані на прохання міст царські жалувані грамоти, які застерігали ряд важливих прав міста, але контролю за їх виконанням не було. Нові царські жалувані грамоти 1689–1699 рр. істотно поліпшили становище київського міщанства.

Подібну картину бачимо і в інших містах Гетьманщини. У Чернігові, Ніжині полковники і полкова старшина порушували права мігстрату:



примусово брали в міщан підводи, примушували посполитих міських сіл і навіть ремісників у місті працювати на себе, захоплювали міські млини, землі, угіддя, порушували торговельні інтереси. Хоч гетьманський уряд своїми універсалами 1696 і 1698 рр. стверджував права магістрату, фактично все залишалося по-старому. Зокрема, відновлювалося право на „магдебургію”: магдебурзьке право м. Києву, Стародубу, Чернігову, Ніжину та ін. Завжди підкреслювалося, що все міське населення має відбувати на користь магістратові належні повинності і платити встановлені податки [5, 132].

Так само І. Мазепа дбав про те, щоб права магістрату не були утиснені місцевим козацтвом (16 червня 1688 р. було стверджено заборону київським козакам шинкувати горілкою). Однак це мало змінило становище і 13 січня 1691 р. був виданий новий універсал, який дозволяв магістратові порушників цієї заборони забирати і грабувати. Універсал 6 червня 1691 р. не змінив становища. Захищаючи права магістрата на монополне шинкування горілкою, гетьманський уряд керувався не тільки інтересами міста. Вільне шинкування горілкою козаками зменшувало прибутки міста від горілкової оренди, а це відбивалося на прибутках українського державного скарбу.

Втім, урядові заходи І. Мазепа не завжди були на користь міста. Так, гетьман відібрав від київського магістрату с. Осетчино і чотири міські млини на р. Сирці, а міщанство було обтяжене індуктним збором. Згодом м. Почеп втратило всі свої ратушні села [7, 470].

Політика І. Мазепа щодо міст та міщанства визначалася насамперед загальнодержавними інтересами. Сприяючи розвитку української торгівлі й промисловості, дбаючи про потреби державної скарбниці, гетьман виступав в обороні прав міста та привілеїв його провідної верстви – купецтва, яке в кінці XVII – на початку XVIII ст. посідало досить впливове місце в економічному та політичному житті Гетьманщини. Не дивно, що коли раніше (за часів І. Самойловича) деякі українські міста у боротьбі за свої економічні, правові інтереси супроти козацької старшини шукали собі допомоги у московського уряду, то за гетьманування І. Мазепа навіть таке місто як Київ, де був московський воєвода і велика московська залога, покладало свої надії передусім на свою – українську державну владу і особисто на гетьмана І. Мазепа.

Таким чином, соціальна політика гетьмана І. Мазепа, що визначала становище широких верств козацтва, селянства та міщанства, свідчила, що протягом двадцяти років вони перебували в полі зору його уряду. Зокрема, козацтво як важлива потуга, від якої залежала військова безпека Козацької держави, а селянство як джерело поповнення державної казни. Низкою універсалів І. Мазепа взяв під захист рядове козацтво від свавілля старшини, відокремив його від посполитих, розчленував на дві категорії – виборних і підпомічників, що сприяло зміцненню оборонної могутності Козацької держави.

Дбаючи про зростання економічного потенціалу країни, гетьман захистив широкі верстви селянства від свавілля панів, узаконив дводенну панщину та розміри різних повинностей. Однак зубожіння селян та зростання їхнього безземелля не було подолане.

Економічне зубожіння широких мас Гетьманщини в кінці XVII – на початку XVIII ст.,

внаслідок безперервних воєн і пов'язаних з ними руйнацій, а ще більше – зростаючого державного визиску, викликало шораз більший соціальний спротив, який виявився в різноманітних формах: від індивідуального опору до масових рухів і заколотів. Зокрема в кінці XVII ст. поширилися такі форми опору експлуатованих верств люду, як вписування посполитих у козаки, їхній перехід у підсусідки, відхід на слободи тощо.

Хоч становище рядового козацтва було нелегке, проте права і вольності козацькі боронили від загрози неминучого підданства. Тому під час Кримського походу 1687 р. чимало посполитих пішло до козацького війська. Але після походу нові козаки були повернуті до підданства. На Вилікодньому з'їзді 1688 р. Старшинська Рада ухвалила не приписувати посполитих до козацького війська та не порушувати права козаків. У зв'язку з цією ухвалою Генеральний суд у січні 1691 р. постановив сотникові новомлинському і старості нехаївському не зловживати владою щодо підданих [4, 428-431]. Було заборонене самовільне показначення. У цьому питанні уряд був послідовний навіть тоді, коли перехід відбувся з дозволу самої старшини. Проте це не припинило вписування „тяглих” до козацтва, а іноді їм сприяли і самі козаки.

Якщо перехід посполитих у козаки викликав такий спротив з боку державців і уряду, то ставлення їх до „підсусідків” і слобожан було трохи інше. Перехід у підсусідки став зростати в кінці XVII – на початку XVIII ст. З одного боку, зубожіння селянства, з іншого – утиск старшинської влади примушували багатьох селян кидати своє господарство й переходити у „сусіди” до інших, заможніших господарів-старшин, духовенства (монастирів), козаків і навіть заможних посполитих. Були випадки, коли й заможні селяни продавали свої двори, ґрунти й поля козакам, ставали їхніми „підсусідками”. Наслідком було зменшення числа „тяглих”, зменшення обсягів повинностей, і, головне, неспроможність забезпечити матеріально і фінансово охотницьке військо. Це порушувало різноманітні інтереси, насамперед державного скарбу (який втрачав своїх платників податків), а ще більше середньої і дрібної старшини, піддані якої воліли переходити у „підсусідки” до багатих державців (старшини). Отже, уряд мусив боронити старшинську верству проти окремих великих державців. Найбільші ж виступи мали місце в Полтавському, Переяславському, Лубенському та Гадяцькому полках [8, 156].

Перехід у „підсусідки” набув настільки широких розмірів, що у 1701 р. гетьман своїм універсалом наказав усіх посполитих, які записалися у підсусідки до козаків, а фактично жили на своєму господарстві, повернути знов у поспільство і виконувати належно повинності: „Серединце и в Надиновцы, – зазначав І. Мазепа, – многие з поданных монастырских, ухляючися от кормления компанейцов и ихних подданских тяжестей, попродавши свои хати, поудавалися до дворов козацких в подсусудки, где живучи, к ґрунтов своих заживают свободно, без отбывания жадных належных повинностей... Через сей лист, – ставив вимогу гетьман, – о тих подсусудках чиним постановление: подсосуды, абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцев



кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тягнули...” [4,75-76].

Багато послеполитих і самих козаків переходять жити на „слободи”. Хоча дозволялося осаджувати слободи людьми зайшлими, але вони заселялися здебільшого місцевою людністю, яка воліла хоч не надовго вибитися з підданства. Осадження слобод було доступне лише великим землевласникам – старшині й монастирям.

Таким чином, гетьман І. Мазепа своєю соціальною політикою намагався зміцнити становище широких верств козацтва як захисників Козацької держави. Своїми універсалами він прагнув врегулювати відносини між селянами і старшиною аби обмежити визиск найширшої соціальної верстви. Йому вдалося обмежити панщину селян двома днями на тиждень, заборонити працю селян на спорудженні фортець, упорядкувати грошовий чинш, як і натуральні повинності. Однак зняти повністю соціальну напругу не вдалося, оскільки старшина бачила в особі селян своїх підлеглих і головне – джерелом робочої сили та зростання свого багатства. Тож доводилося гетьману гамувати соціальну напругу в державі не тільки адміністративними, але й силовими методами. Це, звичайно, підривало імідж гетьмана серед селянства й бідного козацтва. Пізніше це негативно відбилося на державотворчій діяльності І. Мазепи, особливо в боротьбі за незалежність України.

1. Бойко О. *Історія України*. – К., 1999.
2. Михальчук П. *Історія України*. – Тернопіль, – 2003.
3. Субтельний О. *Україна: Історія*. – К., 1993.
4. *Доба гетьмана І. Мазепи в документах*. – К., 2007.
5. *Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба*. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001.
6. *Листи гетьмана Івана Мазепи (1687–1691 рр.) із Російського державного архіву давніх актів (Інститут рукопису НБУВ м. Київ): Лист І.С. Мазепи до Війська Запорозького Низового про проведення восени дій проти татар і турків від 20 червня 1688 р.* – Ф. 124, оп. 1, 1688, спр. 70.
7. *Універсали Івана Мазепи / Упорядник І. Бутич*. – К., 2003.
8. *Заруба В. Студії з історії України*. – К., 1995.

Н.А. Милешина

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОМЕЩИЧЬЕГО ХОЗЯЙСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ст.

В условиях экономической модернизации современной России одним из самых сложных и дискуссионных остается вопрос о земле и аграрных отношениях. Без всестороннего исследования аграрной истории невозможно объективное понимание социальных и политических процессов, общественной жизни и мировоззрения россиян. В этой связи особый интерес представляет изучение помещичьего хозяйства второй половины XVIII в. – эпохи качественных изменений во всех сферах российского общества, „золотого века” дворянства. В этот период монопольное владение землей создавало материальную базу экономического и политического могущества высшего сословия.

Дворянское поместье составляло незаменимую часть всей социально-экономической жизни государства. Оно соединяло в единое целое господское хозяйство и хозяйство зависимых крестьян и оказывало непосредственное влияние на экономику в целом. Не случайно поставленная проблема традиционно привлекала внимание исследователей.

В дореволюционной историографии в трактовке природы феодальной собственности преобладал формально-юридический подход, изучение правовых аспектов землевладения, отношений верховной власти и дворянства, а также недооценка значения социально-экономических факторов. В советской историографии помещичье хозяйство изучалось, преимущественно, в рамках общей проблемы разложения и кризиса феодально-крепостнической системы и на основе марксистской теории общественно-экономических формаций. Начиная со второй половины 1980-х гг. наметилась тенденция к исследованию эволюции феодальной собственности на землю, количественного и историко-географического аспекта дворянской земельной собственности (Я. Е. Водарский) [1], региональных особенностей помещичьего землевладения (Л.С. Зудина [2], О.В. Сизова [3]). При этом экономические проблемы помещичьего хозяйства, в том числе и второй половины XVIII в., пока не были предметом специального изучения исследователей.

В условиях становления рыночных отношений во второй половине XVIII в. основной экономической проблемой высшего сословия была низкая доходность поместья. До 1762 г. большую часть жизни дворяне посвящали обязательной для них службе. Соответственно, владения дворянина, по сути, оставались без хозяина и разорялись: „Свет мой, Григорий Львович, как быть нам с такою бедностью... как можно постарайся в отставку или хотя на время в доме своём появйтца” [4, 1]. Получив долгожданное освобождение от службы, провозглашенное Манифестом 1762 г. „О вольности дворянской”, помещики заставляли свои деревни в весьма запущенном состоянии: „Прежние наши пруды показались мне тогда сухими лужицами, строение все обветшалым, слишком малым и похожим более на крестьянское, нежели на господское...” [5, 388].

Проблема нерентабельности поместий сохранилась и во второй половине XVIII столетия. Примеры нового хозяйствования не были типичными. По выражению К.В. Сивкова, „громадное большинство помещиков думало, что можно ограничиться паллиативами, что надо только, так сказать, „подтянуть” вотчинную администрацию и крестьян...” [6, 241]. Поэтому многочисленные свидетельства противоречий помещиков и крестьян, неповиновения последних так распространены в источниках.

Разорвавшиеся помещики нередко закладывали свои имения, что, как правило, только усугубляло их бедственное положение. В челобитной полковника Родиона Родионова сына высказывается намерение „занять московского воспитательного дома из опекунского совета тысяч до 20 рублѣв” на выплату долгов по многочисленным закладным, вдова Пелагея Грецова закладывала движимое и